

PERÉNYI Bálint

PhD-hallgató

**Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar,
Földtudományok Doktori Iskola, Geopolitikai Program,
Pécs**

PhD student

**University of Pécs, Faculty of Natural Sciences,
Doctoral School of Earth Sciences, Geopolitical Program,
Pécs, Hungary**

email: perenyi.balint93@gmail.com

ADALÉKOK A GEOPOLITIKA KIALAKULÁS-TÖRTÉNETÉHEZ

ADDITIVES TO THE EVOLUTION OF GEOPOLITICS

ABSTRACT

This paper aims to introduce the reader to the early years of geopolitics. In the beginning of the nineteen-twenties there was a strong desire led by German scientists to separate geopolitics from political geography, and to get it acknowledged as an independent discipline. This effort started a debate between the geographers about geopolitics, what it actually is, and how it differs from political geography. The central figure of the geopolitical movement was Karl Haushofer, one of the most (in)famous geopolitical thinker of the twentieth century, and the founder of the German geopolitical school. His and his colleagues main goal was to establish the solid scientific basis of this new academic field. In 1928 they published their work with the title *Bausteine zur Geopolitik*, which contained numerous of their studies with their thoughts about the theoretical and historical principles of geopolitics. In this short study we tried to compare them with the phylogeny of political geography read in the great synthesis of Otto Maull, with the headtitle *Politische Geographie* (Political Geography).

Similarly to Haushofer, Otto Maull was also significant geographer and political geographer of that time, and he also participated as an author in the publishing of *Bausteine zur Geopolitik*. Maull traced the roots of the modern political geography back to antiquity, and described its scientific development until the first decades of the twentieth century. Overall, the two disciplines have a great many of mutual traits regarding their historical essentials, their methodology and their subjects of research, which is not surprising considering that geopolitics started to evolve from the academic field of political geography. The main difference between them, according to Haushofer and his colleagues, is that geopolitics has a special point of view. It means that its aim is to solve the problems of space and power with scientific intensity, but these results must also be made available to the politicians and statesmen. Thus, geopolitics, according to them, must become an academic field with the purpose to aid the state.

Keywords: geopolitia, politikai földrajz, Haushofer, Maull, huszadik század, tudománytörténet

Keynotes: geopolitics, political geography, Haushofer, Maull, twentieth century, history of science

1. Bevezetés

A politikai földrajz, és a vele szoros kapcsolatban álló, illetve belőle kiinduló geopolitika diszciplínájának a tudományok területén való megjelenése a tizenkilencedik század végére, huszadik század elejére tehető. A két tudományág – melyeket mind a mai napig gyakran egymás szinonimáiként aposztrofálnak – vizsgálódásának középpontjában az állam, a földrajzi tér, a politikai hatalom és ezek sajátos kapcsolatrendszere áll.¹ Mindkét szakterületnek Németországban alakult ki a legjelentősebb tudományos bázisa az előző század elején, a német geográfusok számottevő szakirodalommal járultak hozzá a két tudományterület gazdagodásához. Az első világháborút követő években a geopolitika népszerűsége rohamos növekedésnek indult, ezzel párhuzamosan megkezdődött az önállósodására való törekvése is, aminek következményeként pezsgő vita alakult ki a szakmai közéletben a politikai földrajz és a geopolitika tartalmáról, illetve a közöttük lévő különbségek meghatározásáról.² Jelen rövid dolgozat célja annak bemutatása, hogyan viszonyult a húszas évek német tudományos közege geopo-

litikához és annak kezdeti funkcióihoz. A korszak szakemberei által a két fogalom között definiált – vagy legalábbis megállapítani próbált – különbségek ismertetésén keresztül szeretnénk betekintést nyújtani az előbb említett diskurzus egy kis részébe.

2. Karl Haushofer és Otto Maull életműve

Karl Haushofer és *Otto Maull* a korszak prominens német geográfusai, nemzetközileg elismert politikai földrajzos, geopolitikai szakemberei voltak. Életművükkel számottevően hozzájárultak a diszciplína fejlődéséhez és széleskörű elterjedéséhez, és mindketten szerzői voltak – Erich Obsttal és Hermann Lautensach-al kiegészülve – a *Bausteine zur Geopolitik* című tanulmánykötetnek, mely mérföldkönek számít a geopolitika fejlődésének és függetlenedésének útján. Tudományos munkásságuk ebből kifolyólag megkerülhetetlen a geopolitika-történet korai szakaszainak vizsgálata során. Dolgozatunkban nagyrészt az általuk megfogalmazott és felépített gondolatokra támaszkodunk és igyekszünk ezeket a bevezetésben megfogalmazott kitűzések alapján bemutatni.

Karl Haushofer az elmúlt évszázad egyik, ha nem a legismertebb német geopolitikai gondolkodója, aki kérdéses hírnevét az 1920 és 1945 között betöltött, a nemzetiszocializmushoz fűződő és a mai napig sokat vitatott, és mítoszok által felnagyított szerepének köszönheti.³ A tanítói, alkotói tevékenység iránti tehetsége 1903-ban kezdetett el kibontakozni, amikor a bajor hadsereg kötelékéből a katonai akadémiára került tanárként.⁴ 1908-ban katonai kiküldetés keretében Japánba utazott, ahonnan aztán Délkelet – Ázsiát beutazva 1910-ben tért vissza Németországba. Az ázsiai tartózkodás életének egyik legmeghatározóbb tapasztalatává vált, melynek kézzelfogható terméke az 1913-ban megjelent *Dai Nihon* (Nagy Japán) című könyve,⁵ mely elindította tudományos karrierjét, és későbbi munkásságban is meghatározó szereppel bírt, hiszen doktori disszertációja mellett számos publikációt jelentetett meg a távol-keleti régióról.⁶

Haushofert tartják számon a német geopolitikai iskola megalapítójaként. 1921-ben létrehozta a Geopolitikai Intézetet a müncheni egyetemen, 1924-ben pedig elindította a *Zeitschrift für Geopolitik* című folyóiratot, melyet neves szerzőtársaival együtt írt és szerkesztett.⁷ Ennek a szakemberekből álló körnek volt tagja *Otto Maull* is, aki a kor egyik elismert politikai földrajzosának számított. Tanulmányait többek közt Münchenben, Berlinben és Marburgban végezte, doktori disszertációjában pedig Bajorország alpesi

határainak politikai földrajzi kérdéseivel foglalkozott. Az első világháború ideje alatt katonai szolgálatát térképészként teljesítette. Egyetemi tanárként a második világháborút megelőzően Grazban, azt követően pedig Münchenben tevékenykedett. *Mauull* tudományos munkássága a földrajz több területét átöleli, legnagyobb hangsúlyt a politikai földrajzra és a geomorfológiára helyezte.⁸ Egyik fő művének az 1925-ben kiadott *Politische Geographie* című monográfiája⁹ tekinthető (ugyanilyen a címmel 1956-ban is jelent meg műve, azonban a kettő nem egy és ugyanaz), melynek főként tudománytörténeti fejezete lényeges jelen dolgozat témafelvetésének szempontjából.

3. A politikai földrajz és a geopolitika fogalmi meghatározása

A politikai földrajzi gondolat az állam és tér, földrajz és történelem közötti reláció megragadásában keletkezett, és fejlődött a tizenkilencedik század végére önálló tudományággá a földrajzon belül. *Otto Mauull* az előbb említett, 1925-ben megjelent *Politische Geographie* című átfogó művében foglalta össze a tudományág fejlődését, melyet az emberföldrajz egy speciális ágaként határozott meg. Lényegét tekintve a politikai földrajz feladata az ő meghatározása szerint a földrajzi faktorok államokra, valamint azok politikai életére és működésére gyakorolt hatásainak vizsgálata a földrajz-tudomány módszereinek segítségével. Kiindulópontja az ember és a természet közötti kauzális kölcsönhatás tanulmányozása, annak feltérképezése, hogy a környezet milyen tényezőkön keresztül és miképpen befolyásolja egyes embercsoportok tulajdonságait, és ezek hogyan hatnak vissza a politikai tevékenységükre, illetve politikai intézményeikre. Továbbá a politikai földrajz célja, hogy természetföldrajzi alapokra támaszkodva megállapítsa, mely földfelszíni tényezők hatnak kedvezően egy állam életére, melyek jelentenek akadályt a fejlődésében, és a földrajzi tér milyen kényszereket támaszt adott államokkal szemben. A politikai földrajz által vizsgált függőségi viszonyokat azonban nem permanensként határozza meg. Ugyanaz a környezeti komponens eltérő történelmi korokban más – más befolyással bírhat az emberre és fordítva; az emberi tevékenység következtében átalakuló környezet is megváltoztatja a természeti elemek hatásait. Ezért *Mauull* szerint a politikai földrajz nem maradhat meg a földfelszín jelenségeinek és törvényszerűségeinek általános megismerésénél, hanem speciális célokat kell kitűznie egyes államok politikai földrajzi lényegének megragadásában. Nem merülhet ki egyszerűen az éppen aktuális állapot leírásában, a vál-

tozó összefüggések dinamizmusának megragadásához a történeti földrajzra kell támaszkodnia. Az államfejlődés nyomon követésével és földrajzi okainak elemzésével azonosíthatók azon geográfiai alkotóelemeknek a szerepe, melyek hozzájárultak az állam jelenlegi állapotának kialakulásához.¹⁰

Szintén az ezerkilencszázhuszas évekre datálható a geopolitika rapid fellendülése, és az önálló tudományággá válását kitűző teoretikusok erőfeszítése, hogy erős tudományos alapokat adjanak az új rendszernek. Így fontos elméleti feladattá vált a geopolitika elválasztása a politikai földrajztól. A két fogalom tartalmi megkülönböztetése már csak azért is nehéz, mert a korabeli szakirodalomban is sokáig egymás megfelelőiként használták őket, a geopolitika korai művelői pedig a politikai földrajzok közül kerültek ki a legnagyobb számban.¹¹ Maga a terminus technicus *Rudolf Kjellén* svéd államtudóstól származik, aki egy 1899-ben rendezett konferencián használta először a szókapcsolatot. Az organikus államelmélet képviselőjeként *Kjellén* a geopolitikát tudományos államtudományi rendszerébe integrálta, és az állam, mint földrajzi organizmus térbeliségének vizsgálatával foglalkozó tudományként definiálta.¹² A geopolitika képviselői közül *Richard Hennig* szerint a geopolitikát az különbözteti meg a politikai földrajztól, hogy amíg az utóbbi az államot a saját politikai határain belül csupán egy adott – jelenlegi vagy múltbeli – állapotában vizsgálja, addig az előbbi a *miért*-re keresi a választ. Ehhez pedig egyrészt a jelenségek alapvető okainak és törvényszerűségeinek a megismerése, másrészt pedig pszichológiai, politikai és néptudományi ismeretekkel kiegészítve a mélyebb megértésük szükséges.¹³

Karl Haushofer – akit az előző fejezetben a német geopolitikai iskola alapítójaként mutattunk be – *Kjellén* által inspirált gondolatrendszerét a modern politikai földrajzi alapokra építette, azonban ő is elválasztotta a két fogalmat egymástól. A geopolitika az ő szemében számos tudomány, többek közt földrajz, történelem, gazdaságtudományok, szociológia és államtudományok határán elhelyezkedő diszciplína volt, és részben, (bár nem teljesen) elutasította azt a nézetet, miszerint csupán alkalmazott politikai földrajz lenne, ahogyan azt sokan eleinte definiálták.¹⁴ A legfontosabb különbséget a geopolitika feladatában és céljában vélte felfedezni. A geopolitika legitimitását az első világháború következményeként Németországot hátrányosan érintő változásokból – tehát elsősorban nem tudományos, hanem politikai problémából – vezette le. A haushoferi geopolitika vezérgondolata egy olyan tudományos érvrendszer megalkotását foglalta magába, mely a hatalom térbeli megvalósulásainak lehetőségeit és korlátait tudományos igényességgel vizsgálja, és a politikai vezetők számára

ezt tudást elérhetővé, illetve alkalmazhatóvá is teszi. Egy ilyen rendszerre pedig az ő meglátása szerint nagy szüksége volt a korabeli Németországnak a háború után létrejött új nemzetközi rendszerben. A politikai elittel való aktív kontaktuskeresés így egy sarkalatos különbség a geopolitika és a politikai földrajz között. Rendhagyó példája ennek az attitűdnek az a *Haushofer* által megfogalmazott kritérium, mellyel arra hívta fel a figyelmet, hogy a geopolitikai dolgozatok és tanulmányok stílusának nem szabad olyan unalmasnak lenniük, mint a tisztán tudományos művek nyelvezetének, mivel így nem kötnék le a politikusok figyelmét.¹⁵

A geopolitika fő célkitűzése tehát – ami egyben a politikai földrajztól való elkülönülés igényét is magában hordozta – az volt, hogy aktív támaszként szolgáljon a politikának, vagyis, hogy a hatalom és tér közötti összefüggéseket és megvalósíthatósági lehetőségeket ne egyszerűen elemezze, hanem használhatóvá tegye. Ehhez elsőrendű eszközként a politikai földrajz módszertanát vették igénybe, de egyben el is távolodtak a *Ratzel* által meghatározott szigorú földrajztudományi keretektől, hiszen ahhoz, hogy az állam számára hasznos következtetésekkel tudjanak előállni, sokkal szélesebb perspektívából kellett – az ő meglátásuk szerint – a politikai problémákat szemlélni.

Ez a többlet *Haushofer*nek a földrajzi alapok mellett az emberrel foglalkozó tudományok egész sorának alkalmazásából állott. Ezért a geopolitika az ő szemszögéből elsősorban nem a táj, hanem a politikai folyamatok térbeli meghatározottságának dinamikus felfogását és vizsgálatát jelentette. A *dinamikus* jelzőt geopolitikai kontextusban a tudományos könyvek tartalmának *statikusságával* szemben használta, melyek olyan adatokat és statisztikákat tartalmaznak, amelyek hamar elavulttá válnak. Ezek helyett a statikus adatok helyett a geopolitika előnyét az jelenti *Haushofer* értelmezése szerint, ha aktuális információkra tud támaszkodni – ez adja a dinamikusságát. Ehhez pedig a geopolitikával foglalkozó szakembernek összeköttetésekre van szüksége az információs és hírközlő csatornákhöz (újságok, folyóiratok stb.).¹⁶

Ezek az expliciten megfogalmazott különbségek adják *Haushofer* munkásságának sajátosságát is, melyeket három jellemző vonásra lehet szétbontani. Ezek közül egyet már említettünk, még hozzá, hogy a politikai folyamatok megragadásához előszeretettel nyúlt más tudományok széles skálájához. Második ismérve, hogy geopolitikai munkáit a saját maga által jól ismert és értett területekre korlátozta, általános ismeretek bővítése helyett sokkal nagyobb hangsúlyt helyezett egyes területek mélyreható megismerésére. Ez nála főleg Japánt és Ázsia monszunvidékét jelentette, itt – ahogy már az

életével foglalkozó részben említettük – személyesen gyűjtött tapasztalatokat, és számos művet jelentetett meg a térségről, ezekben a tanulmányai-ban mindig hangsúlyos szerepet kapott az emberföldrajzi szemlélet. A harmadik fő jellegzetessége *Haushofer* geopolitikai életművének pedig, hogy munkásságának legfontosabb, érdemi része az első világháború utáni időszakra tehető, így elkerülhetetlenül a német történelmi folyamatok hatása alatt keletkezett. Emiatt a geopolitika még inkább alkalmazott tudományággá vált számára, mely kétségtelenül a politikai földrajz alapjaira épített, azonban a fejezetben kifejtett jellegzetes felfogás miatt *Haushofer* szerint túllépett az alkalmazott politikai földrajz keretein.¹⁷

4. A politikai földrajz és a geopolitika fejlődéstörténete

A geopolitika szókapcsolat hallatán két név jelenik meg, és kapcsolódik elválaszthatatlanul a kifejezéshez a tudománnyal foglalkozók fejében. *Rudolf Kjellén* svéd tudós, akinek magát a szakkifejezést is köszönhetjük, valamint *Friedrich Ratzel* német geográfus, a modern politikai földrajz atyja. Annak ellenére, hogy ő maga soha életében nem használta ezt a szót, a Bausteine zur Geopolitik szerzői *Ratzelt* nevezik meg az első geopolitikusként.¹⁸ Ennek az elsőre ellentmondásosnak tűnő állításnak az alapja, hogy *Kjellén* a saját államtudományi rendszerének részévé tett geopolitika alatt a ratzeli politikai földrajzot értette, és tartalmukat tekintve teljesen megegyezett a két fogalom. *Kjellén* tételei gyorsan meghonosodtak a német földrajztudományi berkeken belül, a korabeli szakirodalomban azonban inkább a politikai földrajz fogalmának használata maradt elterjedt. Ezt a kettősséget aztán *Haushofer* szüntette meg *Kjellén* életművének folytatásával, és a geopolitika önálló tudománnyá emelésének kísérletével. A kifejezést tudatosan a politikában (elsősorban a külpolitikában) alkalmazható eszmerendszerének leírására kezdte el használni.¹⁹

Teljes értékű tudománnyá válásának útján fontos elméleti kérdése vált a diszciplína történeti gyökereinek azonosítása és summázása. Ez az igény nem csak a geopolitika, hanem a politikai földrajz részéről is megfogalmazódott, hiszen utóbbi is egy fiatal szakterületnek számított a földrajztudományon belül (*Ratzel* Politische Geographie című műve 1897-ben jelent meg).²⁰ *Otto Maull* a már korábban idézett szintézisének első fejezetében foglalta össze a modern politikai földrajz kialakulását. Rokontudományok révén fejlődéstörténetükben sem választható el tisztán egymástól a két fogalom, és a politikai földrajz – *Maull* által leírt – tudománytörténeti előzmé-

nyeit a geopolitika művelői részben a saját tudományuk előtörténetének is tekintették. Ebben a viszonylag rövid – a modern politikai földrajz megszületésétől a geopolitika kiforrott szisztémává válásáig tartó – időintervallumában két központi tudományelméleti kérdés került előtérbe. Az első, hogy a politikai földrajz az általános földrajztudomány része-e, a másik, hogy szuverén tudomány-e a geopolitika, másként fogalmazva elválasztható-e a politikai földrajztól. *Maull* felfogásában a földrajz a táj tudománya, a Föld különböző tájai jellegének és hatásainak vizsgálatával foglalkozik, a politikai földrajzot ezért egyértelműen az általános földrajz részének tekintette. *Ratzel* téziseit erős természetföldrajzi alapokra építette, az államot állította eszmerendszerének középpontjába, és egyfajta biológiai organizmusként, élő szervezetként fogta azt fel. Elemezte az állam és a földrajzi környezet kapcsolatát, kiemelt figyelmet fordított az államhatárok és az államok növekedésének vizsgálatára, a természetföldrajzi adottságokból (tenger, szárazföld, folyók, tavak, hegységek, síkságok, szigetek, félszigetek stb.) származó hatások analizálására, illetve ezek történelmileg változó szerepére. Elméleti rendszerének szükséges előfeltétele volt az a tudás – és ismeretanyag, ami a földrajz és más tudományok műveleinek köszönhetően a tizenkilencedik század végére rendelkezésére állt. Ebből kifolyólag *Maull* a politikai földrajz evolúcióját az általános földrajz, államteóriák és filozófiai irányzatok fejlődésével állította párhuzamba, és tudománytörténeti összeállításában genetikus fejlődését követte nyomon.

A modern tudomány magjait az ókori görög tudósok és gondolkodók vetették el. *Thükididész* már foglalkozott egyes történelmi helyszínek topográfiai elemzésével, a történelmet és a politikát pedig természetes törvényszerűségek által irányított interakciónak látta, mely szerint az államok közti viszonyokat az erejük határozza meg. *Maull* olvasatában *Hippokratész* a természettudományok felől közelítve antropogeográfiai kérdésekre kereste a választ. A földrajzi hely, a víz és a levegő népességre kifejtett hatásairól fogalmazott meg hipotéziseket. A legnagyobb jelentőséget a klímának, és az évszakok változásának tulajdonította, melyek szerinte a fizikai és lelki tényezők fejlődéséért a leginkább felelősek. Az eltérő földrajzi és éghajlati jellemzőkkel párhuzamba állítva hasonlította össze az ázsiai és az európai emberek karaktervonásait. *Platón* és *Arisztotelész* főleg államtudományok terén alkottak maradandót az állam fogalmának konceptualizálásával. Az arisztotelészi államdefiníció például tartalmazza a közös származás, térbeli egység és az autarkia kritériumát. Ez a fajta politikai földrajzi gondolkodás az ókorban *Sztrabón* Geógraphiká-jában tetőzött, melyben a szerző mélyrehatóan elemezte a Római Birodalom felemelkedéséhez vezető földrajzi

tényezőket. Kedvezőnek ítélte például Itália hosszú, kevés kikötővel rendelkező tengerparti, és a hegységek által védett szárazföldi határszakaszait a védelem szempontjából. Görögországhoz és Ázsia jelentősebb részeihez való földrajzi közelséget pedig az effektív akaratérvényesítés miatt tartotta szerencsésnek. Egyben azt is felismerte, hogy a természet hatása nem kizárólagos. Egy adott területen élő emberek kultúráját, műveltségét nem pusztán geográfiai adottságok határozzák meg, hanem – és ez már modern antropogeográfiai szemlélet egyik elemének ókori megjelenése – az egyéni hajlandóság és erőfeszítés.

A koraközépkorban a földrajztudomány ontogenezise megakadt, főleg az államelmélet fejlődésében történt előrelépés, például *Machiavelli* révén, aki az állam alapjainak földrajzi kérdéseivel is foglalkozott.²¹ *Jean Bodin* szintén az éghajlat felől közelítette meg a különböző népek eltérő tulajdonságainak kérdését. Ezeket az eltéréseket nem a véletlen művének, hanem az országok különböző földrajzi adottságainak, ezek közül is főleg a klíma hatásának tartotta. Az egyes népekben kialakult fizikai és pszichés jellegzetességek sajátos viselkedési mintázatokat eredményeznek, amelyek az adott nép történelmét alakító tényezők. Elsőként próbálta szisztematikusan összefoglalni az állam és a föld közti kapcsolatot, és e tudás fontosságára felhívni az államférfiak figyelmét. *Montesquieu*-nek²² köszönhető a térbeli túlterjeszkedés gondolata, aki a Római Birodalom bukásának fő okát a területeinek túlzottan nagy méretében látta. Megállapította, hogy a természet bizonyos határokat szab az államoknak, például Ázsiában az óriási síkságok miatt jöhettek létre hatalmas birodalmak, Európa viszont a természetes széttagoltsága miatt több államra esik szét. A legnagyobb előrelépést a klímateória elmélyítése jelentette. *Montesquieu* felismerte, hogy az éghajlat nem közvetlenül, hanem köztes változókon keresztül fejt ki a hatását. Ilyenek például a klíma befolyása alatt kialakuló gazdasági – és életfeltételek, melyek szerepet játszanak a kulturális, politikai, társadalmi berendezkedés fejlődésében.

A felvilágosodás kori gondolkodók körében elterjedt nézet szerint az ember a komplex egészet alkotó természetnek egy eleme, része, ennek következtében a történelmet meghatározó tényezőket, törvényszerűségeket is a természetben keresték. *Iselin*, *Herder* és *Hegel* is foglalkoznak a földrajzi faktorok (pl. klíma, elhelyezkedés, felföldek és síkságok) néplélekre, szellemi műveltségre, ezeken keresztül pedig a történelemre gyakorolt hatásaival. *Forster*, *Pallas* és *Zimmerman* geográfiai kutatásai, a földrajzi utazók és felfedezők által gondosan összegyűjtött anyagok, és *Alexander von Humboldt* globális földtudományi szintézise főszerepet játszottak a

politikai földrajz általános földrajzi fundamentumának megteremtésében. *Carl Ritter* volt az, aki a földrajzi tér emberre és történelemre kifejtett hatásának vizsgálatát a földrajztudomány fontos részévé tette, és igyekezett a történelmi folyamatokat a földfelszíni folyamatokkal és tulajdonságokkal párhuzamba állítani. Ezt a függőségi viszonyt azonban nem egyoldalúként írta le, hanem figyelembe vette az ember környezetformáló tevékenységét, melynek következtében megváltoztatja annak hatásmechanizmusát.

A tizenkilencedik század végén aztán ez az összegyűjtött tudásanyag *Ratzel* modern politikai földrajzi rendszerében kulminált. Az első világháború és az azt követő események földrajzi szempontú megértése iránti igény hatására a geográfia szélesebben hódított teret magának, számos mű foglalkozott az új, kialakuló világrénd politikai földrajzi kérdéseivel. Többek közt *Alfred Hettner* Angliáról és Oroszországról jelentetett meg monográfiákat, *Haushofer* Japánnal kapcsolatos kutatásait foglalta tanulmányokba, *Walter Vogel* – aki a történészként játszott fontos szerepet a geopolitika történetében – pedig *Das neue Europa* (Az új Európa) címen adta ki könyvét, melyben az európai államok közti megváltozott viszonyokat taglalta. De említhetnénk még *Wütschke*, *Dix* vagy *Sieger* nevét is, akik szintén a korszak elismert szaktekintélyei voltak. A politikai földrajz módszereit alkalmazva mindannyian az általuk kutatott terület mély földrajzi és történelmi vizsgálatával mutattak rá a környezeti elemek és az állam politikai összekapcsolására, és jelentősen hozzájárultak a politikai földrajz tudásanyagának – amit a geopolitika is felhasznált – bővüléséhez.²³

A politikai földrajzi érdeklődés exponenciális növekedésével párhuzamosan az ezerkilencszázhuszas években indult el a geopolitika függetlenedése, melynek a kulcskérdésévé vált, hogy mennyire tekinthető a politikai földrajztól különálló, szuverén tudománynak. A korai képviselői a *Kjellén* által kidolgozott elméletből kiindulva kezdték meg geopolitikai rendszerük felépítését, aki tézisében az államot olyan élő, térbeli organizmusként definiálta, amely a rendelkezésére álló földrajzi tér kitöltésére törekszik, ezáltal cselekvésében földrajzilag determinált. Szisztémáját az államtudományok közé sorolta, ezzel a politika hatáskörébe helyezte azt.²⁴ Ezzel együtt a politizálás sajátosságaiából fakadóan a geopolitika nemzeti jelleget kapott, ami felváltotta a tudományos semlegességet, a fogalom jelentése pedig fokozatosan a földrajzi alapokon folytatott politikára módosult. A hangsúly ebből következően azokra a komponensekre került, melyek a politika szemszögéből nézve fontosnak számítottak; így a hatalomgyakorlás földrajzi kérdései és a gyakorlati attitűd előtérbe kerültek. *Haushofer* szerint ennek a fajta geopolitikai gondolkodásmódnak tudattalan ösztönös megnyilvánulásként már

minden jelentős államalapítóban léteznie kellett, mivel a hatalomgyakorlás földrajzi feltételeinek figyelmen kívül hagyásával nem jöhetett volna létre maradandó a történelem színterén.²⁵ A geopolitika korai művelői az organikus államelmélet előzményeit többek közt *Ritter*-ben és *von Ranke*-ban vélték felfedezni, előbbi a *geográfiai individum* fogalmának kidolgozásával járult hozzá, utóbbi az *Über die Verwandtschaft und den Unterschied der Historie und der Politik* címen tartott előadásában az állam életének folytonosságát egy emberi élet ciklikusságához hasonlította.²⁶ *Hennig* a geopolitika előtörténetével foglalkozó összefoglalójában a geopolitikának az államok növekedési kényszeréről és hatalom kiterjesztéséről alkotott felfogását egyebek mellett *Platón*, *Arisztotelész* és *Herder* gondolataira vezette vissza. A geopolitika kezdeti irányzataira jellemző volt az erős földrajzi determinizmus. Szintén *Hennig* eszmefuttatásai között bukkanhatunk például arra megállapítása, miszerint az államforma vagy az államférfiak személye, vezetők személyisége csak az államfejlődés lefolyásának intenzitását befolyásolhatják, annak iránya és célja azonban a mindenkori államot érő dinamikus erők hatására kialakult geopolitikai szükségszerűség függvénye.²⁷

A *Bausteine zur Geopolitik* szerzői tudománytörténeti dolgozatukban a geopolitika gyakorlati szemléletű értelmezésének elterjedését mutatták be, hogyan alakult át a politikai földrajz szinonimájából fokozatosan saját jelentéssel bíró fogalommá. Az világháború után megváltozott nemzetközi viszonyok értelmezése és vizsgálata számottevő politikai földrajzi monográfia, tanulmány és könyv megjelenését eredményezte. Mivel maga a kifejezés ekkor még kevésbé használt és bizonytalan jelentéssel bírt, *Haushofer* és munkatársai tematikájuk, célkitűzéseik, szemléletmódjuk alapján kategorizálták geopolitikaként az általuk annak tekintett műveket.

Walther Vogel számára a két megnevezés még ugyanazzal jelentéssel bírt, azonban ő már tudatosan kezdte el használni a *geopolitikai helyzet* terminust, ami alatt egy adott államnak egy másik politikai rendszerhez vagy államközösséghez viszonyított helyzetét, és ebből a helyzetből fakadó lehetőségek összességét értette. Az osztrák geográfus, *Robert Sieger* politikai földrajzi munkásságában kiemelten foglalkozott a határszakaszok problémakörével, és a nemzetfogalom megragadásával is. *Haushofer* azon a véleményen volt, hogy *Siegert* maga a kor tette gyakorló geopolitikussá, hiszen az osztrák delegáció tagjaként részt vett a világháborút lezáró béketárgyalásokon. Ez a szerep pedig geopolitikai feladatot rótt rá; mégpedig, hogy a tudományon keresztül megoldási alternatívákat mutasson a politikai élet számára. Csakúgy, mint *Vogel* esetében, a korszak felfogásának megfelelően *Sieger* számára is a politikai földrajzot jelentette a geopolitika, a

bresloui földrajzi konferencián²⁸ azonban tudománytörténeti szempontból is jelentőségteljes kijelentésével, miszerint a prognózis megjelenésével lehet geopolitikáról beszélni, választóvonalat vont a kettő közé. *Albrecht Penck* és *Wilhelm Volz* több dolgozatban foglalkoztak német nyelvterületek határainak vizsgálatával, melyek alapján közösen határvédelmi irányelveket fogalmaztak meg a (német) politikai elit számára. A határvidékeket tanulmányozó kutatások hatására gyűrűzött aztán tovább a tudományos érdeklődés a német kultúrterületek felé. A német határokon túlra tekintő tudósok kétségtelenül hatalmas értéket képviselő politikai földrajzi munkái közül számos magán hordozta a geopolitika stílusjegyeit.²⁹ *Alfred Hettner Englands Weltherrschaft und der Krieg* (Anglia világuralma és a háború) című könyve célkitűzéseit tekintve evezett geopolitikai vizekre, egy másik művében, a *Der Friede und die deutsche Zukunft*-ban (A béke és a német jövő) pedig úgy fogalmazott, hogy az elméleti földrajztudomány feladata a Föld aktuális politikai földrajzi állapotát ábrázolni, míg az alkalmazott földrajznak azt kell megmutatni, hogy az milyen lehet. Ezáltal a geográfus a tudomány nézőpontjából kiindulva járulhat hozzá politikai jellegű problémák megoldásához.³⁰ Habár maga a kifejezés nem jelenik meg benne explicit módon, ez a gondolat szinte már megegyezik *Haushofernek* geopolitikáról alkotott véleményével. *Carl Uhlig* saját Besszarábiával foglalkozó tanulmányát geopolitikai szemléletű vizsgálatként aposztrofálta, mert nem csak terület földrajzi adottságainak és népességének politikai földrajzi szempontú leírását foglalta magába, hanem ezekből következtetéseket is igyekezett levonni a politika számára.³¹

Ebben a rövid tudománytörténeti összefoglalóban, két, a geopolitika szempontjából kedvező jelenség figyelhető meg a korabeli tudományos és politikai közéletben. Egyik a geográfia politikatudományon belüli térnyerése. Korábban a történelem és a jogtudomány jelentették az állam vezetésének alapjait, a világháború után viszont egyre nagyobb figyelmet kapott a földrajz a politika berkein belül. A másik, hogy ennek az összefonódásnak következményeként, hogyan vált el fokozatosan a geopolitika a politikai földrajztól.

5. Konklúzió

A bevezetőben a tanulmányunk céljaként a két világháború közötti német geopolitika és a politikai földrajz különbségeinek bemutatását határoztuk meg a kor szakembereinek szemüvegén keresztül. Összefoglalva a dolgo-

zatban tárgyalta, a két tudományterület közötti differencia legjobban a két tudományág képviselőinek felfogásbeli eltéréseiben állapítható meg. A húszas évek Németországában kialakuló geopolitika leginkább célkitűzéseiben jelentett újat és tért el a politikai földrajztól. Tudományos univerzalizmus helyett konkrét, nemzeti és politikai jellegű problémák vizsgálata, és alkalmazhatóságra való törekvés jellemezte a *Haushofer* és társai által képviselt irányzatot. Geopolitikai munkásságuk a német politikai kihívások és érdekérvényesítés problematikája köré épült. Katalizátorának az első világháborút lezáró békét és annak következményeit tekinthető, hiszen a világháború után rohamos gyorsasággal indult meg a geopolitika fejlődése. Ez a gyors fellendülés egy stabil, tudományos alapokkal rendelkező, de elsősorban politikai érvrendszer – ami a geopolitika kívánt lenni – iránti igény megnyilvánulásának tudható be.³² *Haushofer* az önálló geopolitika létjogosultságát és nélkülözhetetlenségét annak hiánypótló mivoltában vélte felfedezni; az első világháborút megelőző évtizedekben a német tudósok és szakemberek kizárólag elméleti kérdésekkel foglalkoztak, a politikai döntéshozók pedig figyelmen kívül hagyták a tudományok fejlődéséből és tevékenységből származó eredményeket. Ebből a mulasztásból fakadóan pedig Németország hátrányba került ellenfeleivel – angolokkal, franciákkal – szemben, akiknél nem hiányzott ez a fajta általános –, és politikai műveltség. Nem csak az átlagos német honpolgár, de az politikai vezetők és államférfiak tudása is hiányt szenvedett a földrajzi iskolázottság terén. A geopolitika ezt az űrt volt hivatott betölteni. Mind tudományos és edukációs, mind pedig gyakorlati rendeltetése a német nemzeti, kulturális és politikai életforma védelme volt.³³ A két szaktudomány módszereiben, vizsgálati tárgykörében, és tudománytörténetében is nagymértékű egyezés fedezhető fel, ami megnehezíti a két fogalomnak, és két világháború között keletkezett szakirodalomnak az egyértelmű disztinkcióját.³⁴ Ami kétségtelenül a közös metszeten kívüli halmazban volt található, az a koncepció; az a speciális perspektíva a tér és a hatalom összefüggéseiről, amit *Bausteine zur Geopolitik* oldalain olvashatunk.

JEGYZETEK / NOTES

1. Szilágyi István (2018): Geopolitika Paigeo, Budapest 13. o.
2. Nagy M. M. (2019). A klasszikus geopolitikáról. Geopolitikai Szemle, 1(1), 149-164.
3. Heske, Henning (1987): „Karl Haushofer: his role in German geopolitics and in Nazi politics.” Political Geography Quarterly 6.2 135-144. o.
4. Jacobsen, Hans-Adolf (1979): Karl Haushofer : Leben und Werk Band I. Lebensweg 1869-1946 und ausgewählte Texte zur Geopolitik (Harald Boldt Vderlag, Boppard am Rhein), 466. old.
5. Haushofer, Karl (1913): Dai Nihon: Betrachtungen über Groß-Japans Wehrkraft, Weltstellung und Zukunft. ES Mittler und Sohn,
6. Ebeling, Frank (1994): Geopolitik 1919-1945.Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft, Berlin . 43-46. o.
7. Saul Bernard Cohen (2009): Geopolitics: The Geography of International Relations. Rowman & Littlefield Publishers, Inc. New York, 25. o.
8. Lindgren, Uta, „Maull, Otto” in: Neue Deutsche Biographie 16 (1990), S. 430 f. [Online-Version];URL:<https://www.deutsche-biographie.de/pnd11685393X.html#ndbcontent>
9. Maull, Otto (1925): Politische Geographie. Gebrüder Borntraeger
10. Maull, Otto(1925): id.m., 3-31 o.
11. Nagy M. M. (2019). A klasszikus geopolitikáról. Geopolitikai Szemle, 1(1), 149-164. illetve: Haushofer, Karl – Obst, Erich – Lautensach, Hermann – Maull, Otto (1928): Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grunewald. E jelentős geopolitikai tanulmánykötet szerzői a korszak nemzetközileg is mérvadó politikai földrajzosai voltak.
12. Kjellén, Rudolf (1917): Der Staat als Lebensform. S. Hirzel, 45. o.
13. Hennig, Richard (1928): Geopolitik: Die Lehre vom Staat als Lebewesen. B.G. Teeubner, Leipzig und Berlin, 1.o.
14. Haushofer, Karl (1928): Politische Erkunde und Geopolitik. In. Uő et al.: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grunewald. 49-77. o.
15. Haushofer, Karl (1928): Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik. In. Uő et al.: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grunewald. 38. o.
16. Haushofer, Karl (1928): Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik. In. Uő et al.: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grunewald. 29-48. o.
17. Haushofer, Karl – Obst, Erich – Lautensach, Hermann – Maull, Otto (1928): Über die historische Entwicklung des Begriffs Geopolitik. In. Uők: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grunewald. 3-28. o.

18. Ugyanott, 6. oldal
19. Nagy M. M.-Dövényi Z. – Békési L. (2019): A klasszikus geopolitika Magyarországon. In: A tér hatalma – a hatalom terei. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Pécs, 81. o.
20. Szilágyi István (2018): Geopolitika Paigeo, Budapest 38. o.
21. Machiavelli, Niccoló (1848): A'fejedelem; ford. Perlaky Sándor, Trattner-Károlyi Ny., Pest. idézi Maull, Otto (1925): Politische Geographie. Gebrüder Borntraeger, 3. o.
22. Montesquieu (1734): Elmékedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól és Uő (1748): A törvények szelleméről idézi Maull, Otto (1925): Politische Geographie. Gebrüder Borntraeger, 11. o.
23. Maull, Otto (1925): id.m., 3-31 o.
24. Kjellén, Rudolf (1917): Der Staat als Lebensform. S. Hirzel 5-44. o.
25. Haushofer, Karl (1928): Politische Erkunde und Geopolitik. In. Uő et al.: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grunewald. 54. o.
26. Von Ranke, L. (1872): Abhandlugen und Versuche. Duncker & Humblot. Az előadás írott változata a kötete végén, a 280-293. oldalon található. Az előadás címe szabadfordításban: A történelem és a politika közti összefüggésekről és különbségeikről.
27. Hennig, Richard (1928): Geopolitik: Die Lehre vom Staat als Lebewesen. B.G. Teeubner, Leipzig und Berlin, 1-9. o.
28. Az idézett konferencia, a XXI. deutscher Geographentag 1925-ben került megrendezésre Breslauban. Összefoglalásást lásd: Gerbing, Walter (1925): Der XXI. deutsche Geographentag. Geographische Zeitschrift, 31. Jahrg., 4. H. 220-233 o.
29. Haushofer, Karl – Obst, Erich – Lautensach, Hermann – Maull, Otto (1928): Über die historische Entwicklung des Begriffs Geopolitik. In. Uők: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grunewald. 3-28. o..
30. Ugyanott 12-13. o.
31. Ugyanott 13.o.
32. Nagy M. M. (2019). A klasszikus geopolitikáról. Geopolitikai Szemle, 1(1), 149-164.
33. Haushofer, Karl (1928): Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik. In. Uő et al.: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grunewald. 29-48. o
34. Nagy M. M. (2019). A klasszikus geopolitikáról. Geopolitikai Szemle, 1(1), 156. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Ebeling, Frank (1994): Geopolitik 1919-1945. Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft, Berlin
- Haushofer Karl-Obst, Erich-Lautensach, Hermann-Maull, Otto (1928): Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grunewald.
- Gerbing, Walter (1925): Der XXI. deutsche Geographentag. Geographische Zeitschrift, 31. Jahrg., 4. H.
- Hennig, Richard (1928): Geopolitik: Die Lehre vom Staat als Lebewesen. B.G. Teeubner, Leipzig und Berlin
- Heske, Henning (1987): „Karl Haushofer: his role in German geopolitics and in Nazi politics.” Political Geography Quarterly 6.2
- Haushofer, Karl (1913): Dai Nihon: Betrachtungen über Groß-Japans Wehrkraft, Weltstellung und Zukunft. ES Mittler und Sohn
- Jacobsen, Hans-Adolf (1979): Karl Haushofer : Leben und Werk Band I. Lebensweg 1869-1946 und ausgewählte Texte zur Geopolitik (Harald Boldt Vderlag, Boppard am Rhein,)
- Kjellén, Rudolf (1917): Der Staat als Lebensform. S. Hirzel
- Lindgren, Uta, „Maull, Otto” in: Neue Deutsche Biographie 16 (1990), S. 430 f. [Online-Version]
- Maull, Otto (1925): Politische Geographie. Gebrüder Borntraeger
- Nagy Miklós Mihály (2019). A klasszikus geopolitikáról. Geopolitikai Szemle, 1(1),
- Nagy Miklós Mihály-Dövényi Zoltán – Békési László (2019): A klasszikus geopolitika Magyarországon. In: A tér hatalma – a hatalom terei. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Pécs
- Saul Bernard Cohen (2009): Geopolitics: The Geography of International Relations. Rowman & Littlefield Publishers, Inc. New York
- Szilágyi István (2018): Geopolitika Paigeo, Budapest
- Von Ranke, L. (1872): Abhandlugen und Versuche. Duncker & Humblot.